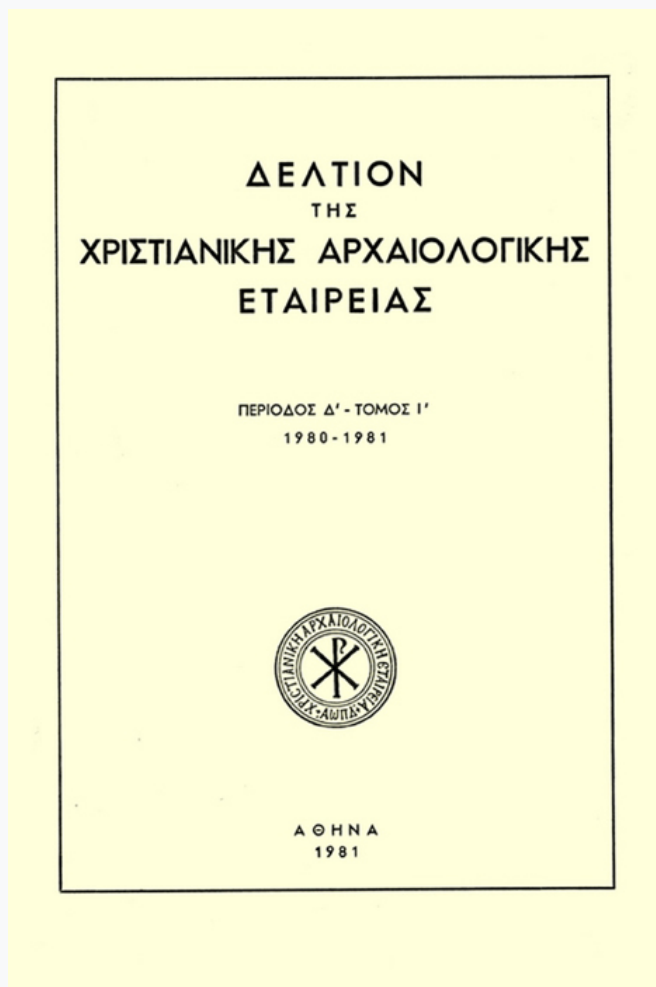

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 10 (1981)

Δελτίον ΧΑΕ 10 (1980-1981), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Ανδρέα Γρηγ. Ξυγγόπουλου (1891-1979)

Το τέμπλο της Παναγίας Κρίνας και η χρονολόγησή της (εικ. 1-2, πίν. 31-34)

Χαράλαμπος ΜΠΟΥΡΑΣ

doi: [10.12681/dchae.906](https://doi.org/10.12681/dchae.906)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΠΟΥΡΑΣ Χ. (1981). Το τέμπλο της Παναγίας Κρίνας και η χρονολόγησή της (εικ. 1-2, πίν. 31-34). *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 10, 165-180. <https://doi.org/10.12681/dchae.906>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Το τέμπλο της Παναγίας Κρίνας και η χρονολόγησή
της (εικ. 1-2, πίν. 31-34)

Χαράλαμπος ΜΠΟΥΡΑΣ

Δελτίον ΧΑΕ 10 (1980-1981), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του
Ανδρέα Γρηγ. Ευγγόπουλου (1891-1979) • Σελ. 165-180

ΑΘΗΝΑ 1981

ΤΟ ΤΕΜΠΛΟ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΚΡΙΝΑΣ ΚΑΙ Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΗΣ

(ΠΙΝ. 31 - 34)

I

Ἡ Παναγία ἡ Κρίνα, ἓνα ἀπὸ τὰ γνωστότερα βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Χίου, παρὰ τὴν ἐντυπωσιακὴ τῆς ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὸν πλούσιο ζωγραφικὸ τῆς διάκοσμο, δὲν ἔγινε ἀκόμη τὸ ἀντικείμενο μιᾶς ὀλοκληρωμένης μελέτης. Μὲ τὴν ἐκκλησίαν ἀσχολήθηκαν ἀπὸ παλαιὰ ὁ Wulff¹, ὁ Σωτηρίου², ὁ Ὀρλάνδος³ καὶ πρόσφατα ἄλλοι⁴, πάντοτε ὅμως εὐκαιριακὰ στὰ πλαίσια μελετῶν καὶ γιὰ τὰ ἄλλα μεσαιωνικὰ μνημεῖα τοῦ νησιοῦ. Ἔτσι καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἀκριβοῦς χρονολογήσεως τῆς Κρίνας παρέμεινε ἀνοικτό. Τὸ γεγονός ὅτι ἀπὸ πλευρᾶς τύπου⁵ καὶ μορφῶν ἡ ἐκκλησία εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ λίγα καὶ μεμονωμένα τοπικὰ ἀντίγραφα τῆς Νέας Μονῆς τῆς Χίου, περιορίζει πολὺ τὶς δυνατότητες συγκρίσεων κι ἔτσι τὸ πρόβλημα τῆς χρονολογήσεως δὲν φαίνεται ὅτι θὰ λυνόταν εὐκόλα.

Ὁ γλυπτικὸς διάκοσμος τῆς Κρίνας εἶναι σχετικὰ φτωχός, ὅπως ἄλλωστε καὶ τοῦ προτύπου τῆς, τῆς Νέας Μονῆς. Περιλαμβάνει ὅμως τὸ μαρμάρينو τέμπλο τὸ ὁποῖο μπορεῖ μὲ βεβαιότητα νὰ ἀνταπαρασταθῆ καὶ νὰ μᾶς δώσει ὄχι μόνον ἓνα ἀκόμα μεσοβυζαντινὸ παράδειγμα τοῦ εἴδους, ἀλλὰ καὶ ἄμεση βοήθεια γιὰ μιὰ κατὰ προσέγγιση χρονολόγησι τοῦ μνημείου.

Σήμερα, ἓνα νεώτερο ξύλινο εἰκονοστάσι, μεταγενέστερο ἴσως ἀπὸ τὸν

1. Oskar Wulff, *Das Katholikon von Hosios Lukas und verwandte byzantinische Kirchenbauten*, Die Baukunst, 11. Heft, II. Serie, 1903, σ. 22, 23, εἰκ. 18, 19.

2. Γεώργιος Σωτηρίου, Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων, Παράρτημα τοῦ Α.Δ. 1916, σ. 33, 34, εἰκ. 3, 11, 12, 13, 17, 22.

3. Anast. C. Orlandos, *Monuments Byzantins de Chios, II, Planches*, Athènes, 1930, πίν. 31 - 37.

4. Χαράλαμος Μπούρας, Ὀδηγοὶ τῆς Ἑλλάδος, Χίος, Ἀθῆναι, 1974, σ. 30 - 34. Hans Buchwald, *Lascarid Architecture*, J.Ö.B. 28 (1979), 274 - 276, εἰκ. 7, 18 - 21, 28. P. L. Vocotopoulos, *The concealed Course Technique, further Examples and a few Remarks*, J.Ö.B. 28 (1979), 250, εἰκ. 1, 2.

5. Eustathios Stikas, *L'église byzantine de Christianou*, Paris, 1951, σ. 39, 40, εἰκ. 60. Ch. Bouras, *Twelfth and thirteenth Century Variations of the single domed octagon plan*, ΔΧΑΕ, Θ' (1979), 26, σῆμ. 17.

σεισμό τοῦ 1881, ὑψώνεται ἀνάμεσα στοὺς δύο πεσσοὺς ποὺ χωρίζουν τὸν κυρίως ναὸ ἀπὸ τὸ βῆμα. Τὰ κομμάτια τοῦ ἀρχικοῦ τέμπλου ἔχουν ἐνσωματωθῆ σὲ διάφορες θέσεις τῆς ἐκκλησίας, πιθανότατα κατὰ τὴν γενικὴ ἐπισκευὴ καὶ ἀνακαίνιση τοῦ ναοῦ, ποὺ πραγματοποιήθηκε μαζὶ μὲ τὴν ἀνέγερση τοῦ ἐξωνάρθηκος στὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνος⁶. Ὅλα τὰ μέλη τοῦ τέμπλου λαξεύθηκαν σὲ λευκὸ χονδρόκοκκο μάρμαρο, τὸ ὁποῖο πιθανότατα ἔχει εἰσαχθῆ στὸ νησί. Ἀναλυτικὰ τὰ κομμάτια ποὺ μποροῦν νὰ μελετηθοῦν εἶναι τὰ ἐξῆς:

A. Θραῦσμα ἀπὸ ἐπιστύλιο τέμπλου, μεγίστου μήκους 93 ἑκατ., ὕψους 15,8 καὶ πλάτους 31 περίπου ἑκατ.⁷ Εἶναι σήμερα ἐνσωματωμένο στὸ βόρειο παράθυρο στὴν δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ἐσωνάρθηκος καὶ ἀποτελεῖ τὸ κάτω πλαίσιό του. Τὸ μέλος εἶναι ἀκρωτηριασμένο καὶ στὶς δύο ἄκρες του καὶ ἀπολαξευμένο στὸ πάνω μέρος⁸ καθ' ὅλο τὸ μήκος του. Τὸ ἐπιστύλιο διακοσμεῖται στὴν ὄψη μὲ ἕξι διακοσμητικὰ στοιχεῖα (Πίν. 31β), τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀριστερὰ εἶναι τμήμα φυλλοφόρου ἐλικοειδοῦς βλαστοῦ. Τὰ ὑπόλοιπα ἐγγράφονται σὲ κύκλους ποὺ περικλείονται ἀπὸ στενὴ ταινία καὶ εἶναι μὲ τὴν σειρὰ ἐξάκτινος ρόδακας μὲ δξύληκτα φύλλα, πυροστρόβιλος καὶ τρία ὄχι τελείως ὅμοια πεντάφυλλα ἀνθέμια. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια τοῦ ἐπιστυλίου στολίζεται μὲ δύο ὀκταμερῆ ἀστεροειδῆ θέματα (Πίν. 31α), τὸ ἕνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώζεται κατὰ τὸ ἕνα τρίτο, καὶ ἰσοσκελῆ διάλιθο σταυρὸ μὲ ἔντονα καμπυλωμένες τὶς πλευρὲς του, ποὺ βρισκόταν στὸν ἄξονα τοῦ ἀνοίγματος. Ἀριστερὰ, μιὰ τετράγωνη ἐπιφάνεια μὲ πλευρὰ 21,5 ἑκατ. περίπου, ἡμίεργη, δείχνει τὴν θέση στηρίξεως τοῦ ἐπιστυλίου πάνω στὸ κιονόκρανο. Ἡ ἀκμὴ μεταξὺ ὄψεως καὶ κάτω ἐπιφανείας διαμορφώνεται μὲ ἀστράγαλο.

B. Θραῦσμα ἀπὸ ἐπιστύλιο τέμπλου, μεγίστου μήκους 60 ἑκατ., ὕψους 17,5 καὶ πλάτους 31,5 ἑκατ. Σήμερα⁹ βρίσκεται ἐνσωματωμένο στὴν βόρεια παραστάδα τοῦ βόρειου παραθύρου τοῦ ἐρειπωμένου ἐξωνάρθηκος. Ἀριστερὰ εἶναι ἀκρωτηριασμένο. Δεξιὰ, στὴν ὄψη τουλάχιστον φαίνεται ὀλοκληρωμένο (Πίν. 31δ). Μεγαλογράμματη ἐπιγραφή¹⁰, πολὺ κακογραμμῆνη, τρέχει σὲ ὅλο τὸ μήκος του, σὲ ταινία στὸ πάνω ἄκρο του. Στὴν ὄψη τὸ μέλος ἔχει τρία θέματα κυκλικὰ μὲ τὴν συνεχῆ ταινία ποὺ τὰ περικλείει: Πεντάφυλλο ἀνθέμιο, ἐξάκτινο ρόδακα καὶ πυροστρόβιλο. Ἀκόμα ἀριστερότερα ὑπάρχει

6. Βλ. παρακάτω σ. 179.

7. Μικρὸ σκαρίφημα τοῦ θραύσματος βλ. εἰς A. C. O r l a n d o s, ὀ.π. πίν. 36, f.

8. Ἀπολαξεύθηκε μὲ τὸν σκοπὸ νὰ δημιουργηθῆ ἡ κατάλληλη ὑποδοχὴ τῶν φύλλων τοῦ παραθύρου, κατὰ τὴν δευτέρη χρήση του. Ἡ ἐπιγραφή ποῦ, ὅπως θὰ δοῦμε, ὑπῆρχε στὴν πάνω ταινία τοῦ ἐπιστυλίου, σ' αὐτὸ τὸ κομμάτι ἔχει ἐξ ὀλοκλήρου καταστραφῆ.

9. Φωτογραφία τοῦ μέλους βλ. εἰς Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ, ὀ.π. πίν. 4, εἰκ. 3.

10. Βλ. παρακάτω σ. 173 - 174.

φύλλο με έλικοειδή απόληξη ανάλογο με αυτά του θραύσματος Α. Ή κάτω επιφάνεια του μέλους διακοσμείται με μεγάλο κοίλο οκταμερή ρόδακα (Πίν. 31γ) και δύο μικρούς διάλιθους ίσοσκελείς σταυρούς, συμμετρικά τοποθετημένους. Και εδώ άστράγαλος στολίζει την άκμη μεταξύ άψεως και κάτω επιφανείας.

Γ. Θραύσμα από επιστύλιο τέμπλου, με διαστάσεις $65 \times 18,5 \times 32,5$ έκατ. βρίσκεται τώρα ένσωματωμένο στην νότια παραστάδα του βορείου παραθύρου τής προσόψεως του έξωνάρθηκος¹¹. Διατηρεί τó άριστερό άκρο του, ένω δεξιά είναι άκρωτηριασμένο. Και ένω, στην άνω ταινία τής άψεως, υπάρχει ή μεγαλογράμματη έπιγραφή (Πίν. 32β)¹². Τήν άση του επιστυλίου στολίζει έλισσόμενος βλαστός με φύλλα, όμοια με εκείνο του κομματιού Β. Ή διακόσμηση τής κάτω επιφανείας του μέλους και ό άστράγαλος στην άκμη είναι άπαράλλακτα με τά αντίστοιχα του τεμαχίου Β (Πίν. 32α).

Δ. Κομμάτι από λοξότμητη έπίστεψη. Είναι σήμερα ένσωματωμένο στο βόρειο παράθυρο του έξωνάρθηκος (κάτω μέρος του πλαισίου του). Άριστερά έχει κανονικό άρμό¹³, ένω δεξιά είναι άκρωτηριασμένο. Διασώζει μέγιστο μήκος 92,5 έκατ., ύψος 10 και πλάτος στην έδραση περίπου 14, Διακοσμεείται με ίσοσκελή διάλιθο σταυρό σε όλα όμοιο με εκείνους του επιστυλίου, που τόν πλαισώνουν σχηματοποιημένα φύλλα (Πίν. 32γ). Δεξιά και άριστερά παρατάσσονται όμοια και άυτοτελή πεντάφυλλα άνθέμια, τά όποια περικλείονται με κυκλικές ταινίες. Στο δεξιό άκρο ένα τετράφυλλο με όξύληκτα φύλλα δείχνει μεταβολή του θέματος σε άπόσταση 68,5 έκατ. από τόν άξονα του σταυρού, που πιθανότατα συνέπιπτε με κάποιον άλλο του τέμπλου χαμηλότερα.

Ε. Κομμάτι από λοξότμητη έπίστεψη με μέγιστο μήκος 65,6 έκατ., ύψος 11,2 και πλάτος στην έδραση 13,1 έκατ. Βρίσκεται ένσωματωμένο στην ποδιά του νότιου παραθύρου του έξωνάρθηκος. Διακοσμεείται με έλικωτό φυλλοφόρο βλαστό και δεξιά διατηρεί τó λοξότμητο τελειώμά του¹⁴. Τά φύλλα από πλευράς σχεδίου και τεχνοτροπίας είναι σχεδόν όμοια με εκείνα του επιστυλίου (Πίν. 32δ).

ΣΤ'. Τρίτο κομμάτι από λοξότμητη έπίστεψη, σήμερα πάνω από την πόρτα εισόδου του κυρίως ναού, έχει μήκος 92,8 έκατ., ύψος 10 και πλάτος άγνωστο. Διακοσμεείται με τετράφυλλα με όξύληκτα φύλλα σε σειρά¹⁵ (Πίν. 33α).

11. Φωτογραφίες του τεμαχίου Γ βλ. εις Γ. Σωτηρίου, δ.π. πίν. 4, είκ. 3 και Α. C. O r l a n d o s, δ.π. πίν. 7, άρ. ΙΓ'.

12. Βλ. παρακάτω σ. 173 - 174.

13. Στην άνω επιφάνειά του σώζεται ή έγκοπή μεταλλικού συνδέσμου σχήματος πεί, ό όποιος τó συνέδεε με τó από άριστερά προηγούμενό του.

14. Αυτό πιστοποιεί ότι τó μέλος ήταν έλεύθερο άριστερά και δεξιά.

15. Α. C. O r l a n d o s, δ.π. πίν. 36, η.

Ζ. Μικρό κιονόκρανο, ένσωματωμένο τώρα στην είσοδο του κυρίως ναού, ύψους 14,1 και πλάτους άνω 20,5 και κάτω 16,5 έκ. (Πίν. 33β). Οί δύο όρατες τώρα πλευρές του¹⁶ διακοσμούνται με μικρό ίσοσκελή σταυρό, ό όποιος περιβάλλεται από τριπλή ταινία που σχηματίζει μικρούς κύκλους στις τέσσερις γωνίες τους¹⁷. Έχει χαμηλό άβακα και πιθανότατα όκταγωνικό ύποτραχήλιο, που δέν διακρίνεται τώρα.

Η. Μικρό κιονόκρανο, ένσωματωμένο επίσης πάνω από την είσοδο του κυρίως ναού (Πίν. 33γ). Έχει ύψος 16 έκ. και επιφάνεια στηρίξεως στον άβακα 20 × 20 έκ. Η λοξή απότμηση των γωνιών κάνει την βάση του όκταγωνική¹⁸. Η όρατή του πλευρά στολίζεται με τρίφυλλο άνθémιο. Η ταινία που τό περιβάλλει κυκλικά σχηματίζει δύο άκόμα φύλλα στο κάτω μέρος του¹⁹ και δύο κύκλους στις άνω γωνίες της τραπεζιόσχημης επιφάνειας του.

Θ. Θωράκιο. Σήμερα σε τρία κομμάτια πρόχειρα τοποθετημένα στα δύο άρκοσόλια του έσωνάρθηκος. Έχει ύψος 86 έκ., πλάτος πάνω και κάτω 66,5 και 65,5 έκ. και πάχος 8,5 και 9,5 έκ. αντίστοιχα. Διακοσμείται²⁰ με τό γνωστό θέμα της τετραπλής ταινίας που σχηματίζει ρόμβο έγγεγραμμένο σε όρθογώνιο (Πίν. 33δ) δημιουργώντας τέσσερις κύκλους στις γωνίες και ένα μεγαλύτερο στο κέντρο. Οί τέσσερις μικροί κύκλοι στολίζονται με πυροστροβίλους και ό μεσαίος με όκταμερή κοίλο ρόδακα²¹.

Ι. Δεύτερο θωράκιο (Πίν. 33ε). Σήμερα στο νότιο άρκοσόλιο του έσωνάρθηκος. Διατηρείται σχεδόν άκέραιο²² και έχει ύψος 85,5, πλάτος 64,5 έκ. και πάχος πάλι διαφορετικό πάνω και κάτω 8,5 και 9 έκ. αντίστοιχα. Η διακόσμησή του είναι άπαράλλακτη με εκείνη του μέλους Θ.

ΙΑ. Τμήμα από στυλοβάτη τέμπλου, σήμερα ένσωματωμένο ως κατώφλι στην είσοδο του διακονικού (Πίν. 34α). Έχει όρατό μήκος 88,2 και πλάτος 38 έκ. Στην άνω επιφάνειά του διακρίνονται τά λαξεύματα για την ύποδοχή τριών διαφορετικών πεσσίσκων τέμπλου, με συμφυές μάλιστα στοιχείο πλαισίου βημοθύραν. Τά τρία ίχνη διαφέρουν ως προς τον τρόπο λαξεύσεως και είναι φανερό πώς έγιναν σε διαφορετικές έποχές και για διάφορες

16. Η ένσωμάτωση του μέλους κάνει άδύνατη την παρατήρηση των δύο άλλων πλευρών, καθώς και την λήψη άλλων διαστάσεών του.

17. Μικρό σκαρίφημα του κιονοκράνου, βλ. εις A. C. O r l a n d o s, δ.π. πίν., 36 d.

18. Μικρό σκαρίφημα του κιονοκράνου βλ. επίσης εις A. C. O r l a n d o s, δ.π. πίν. 36, d.

19. Κατά τρόπο τελείως όμοιο προς εκείνο των άνθemiών του έπιστυλίου (τεμ. Α).

20. Φωτογραφία των δύο από τά τρία θραύσματα του θωρακίου, ένωμένα άκόμα τό 1930, βλ. εις A. C. O r l a n d o s, δ.π. πίν. 7, άρ. Θ.

21. Κατά τρόπο τελείως άνάλογο προς εκείνον του έπιστυλίου (τεμ. Α). Οί πυροστροβίλοι είναι επίσης άπαράλλακτοι προς εκείνους του έπιστυλίου.

22. Έχει σπάσει ή μία του γωνία σε ύψος 36 και πλάτος 17 έκ.

διατάξεις τῶν ὑπερκειμένων μελῶν τοῦ τέμπλου. Ἐκ τῆς ἀποφωτιστικῆς ὁμοιόχρωμο μάρμαρο.

IB. Τμήμα ἀπὸ στυλοβάτη τέμπλου, σήμερα ἐνσωματωμένο στὴν εἴσοδο τῆς προθέσεως ἐπίσης ἀπὸ τεφρὸ ὁμοιόχρωμο μάρμαρο (πίν. 34β). Δεξιὰ μὲ κανονικὸ ἄρμὸ καὶ ἀριστερὰ ἀκρωτηριασμένο σὲ μήκος 96/92,5 ἑκατ. Στὴν ἐπιφάνειά του, πλάτους 35,5 ἑκατ., σώζονται λαξεύματα γιὰ τὴν ὑποδοχὴ καὶ πάλι τριῶν πεσσίσκων διαφορετικὰ ὡς πρὸς τὶς διαστάσεις καὶ τὸν τρόπο τῆς ἐπεξεργασίας.

IG. Θραύσμα ἀπὸ λοξόμητο κοσμητή. Σώζεται σὲ μήκος μόνις 20 ἑκατ. καὶ ἔχει ὕψος 12 καὶ πάνω πλάτος 17 ἑκατ. (Πίν. 34γ). Ἡ κάτω πλευρὰ του ἔχει κατὰ τὴν ἔννοια τοῦ μήκους ρηχὴ ὑποδοχὴ πλάτους περίπου 8,5 ἑκατ. Ἡ φαρδεῖα αὐτῆ ἐντορμία κάνει πολὺ πιθανὸ ὅτι πρόκειται γιὰ ἐπίστεψη θωρακίου. Τὸ μέλος στολιζεται μὲ ἐλικωτὸ φυλλοφόρο βλαστὸ καθ' ὅλα ὅμοιο μὲ ἐκεῖνο τοῦ ἐπιστυλίου καὶ τῆς ἐπιστέψεως E.

II

Εἶναι φανερὸ ὅτι ὅλα τὰ μέλη καὶ τὰ θραύσματα μελῶν ποὺ σημειώθηκαν ἀνήκουν στὸ ἴδιο τέμπλο. Ἡ θεματολογικὴ, στυλιστικὴ καὶ κατασκευαστικὴ ὁμοιότητα τῶν διακοσμητικῶν τους θεμάτων εἶναι φανερὴ. Ἀμφιβολίες ὑπάρχουν μόνο γιὰ τὰ μέλη IA καὶ IB ποὺ δὲν ἔχουν διακοσμήσεις. Ἡ ἀναπαράσταση τοῦ τέμπλου τῆς Κρίνας βασίζεται στὸν ἀβίαστο ἑναρμονισμό ὄλων τῶν διαστάσεων ποὺ παρέχουν τὰ παραπάνω μαρμάρινα μέλη (Εἰκ. 1).

Τὰ τρία ἀνοίγματα μεταξὺ τῶν δύο πεσσῶν καὶ τῶν τοίχων τῆς ἐκκλησίας εἶναι 1,02 μ. τῆς προθέσεως, 0,92 τοῦ διακονικοῦ καὶ 2,60 μ. τοῦ ἱεροῦ βήματος²³. Τὸ κομμάτι A ποὺ εἶχε μήκος περισσότερο ἀπὸ $2 \times 0,686 = 1,372$ μ. ἀποκλείεται νὰ βρισκόταν στὴν πρόθεση ἢ τὸ διακονικόν. Ἄνῃκε λοιπὸν στὸ μεσαῖο τμήμα τοῦ βήματος.

Ἄν τὸ μεσαῖο αὐτὸ ἄνοιγμα εἶχε τέσσερις κιονίσκους, δύο ἐνδιαμέσους καὶ δύο στὰ ἄκρα, περίπτωση κοινότατη στὰ μεσοβυζαντινὰ τέμπλα, τότε τὸ μεσαῖο καθαρὸ ἄνοιγμά του θὰ ἦταν μόνις 69 ἑκατ., πράγμα ποὺ ἀμέσως ἀποκλείεται²⁴. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι τὸ μεσαῖο ἄνοιγμα εἶχε μόνο δύο ἐνδια-

23. Σὲ χαμηλὸ ὕψος τὸ ἄνοιγμα εἶναι κάπως μεγαλύτερο λόγω τῆς παραμορφώσεως τοῦ σχήματος τῶν πεσσῶν, καὶ τῆς πτώσεως τῶν ἐπιχρισμάτων.

24. Κατὰ προσέγγιση τὸ ἄθροισμα τοῦ πλάτους τῶν τεσσάρων πεσσίσκων καὶ τῶν δύο θωρακίων, ἀφαιρούμενο ἀπὸ τὸ γενικὸ ἄνοιγμα δίνει $260 - [(4 \times 15) + 66,5 + 64,5] = 69$ ἑκατ. Οἱ ὑποδοχῆς ὅμως τῶν κιονοκράνων στὸ ἐπιστύλιο A καθορίζουν ἀμέσως ἄνοιγμα 86 περίπου ἑκατοστῶν.

μέσους κιονίσκους. Ἡ διάταξη αὐτὴ εἶναι ἀσυνήθιστη, ἀλλὰ ὄχι καὶ σπάνια γιὰ βυζαντινὰ τέμπλα²⁵.

Τὸ κομμάτι Α προσφέρει πλεῖστα μετρητικὰ στοιχεῖα. Τὰ δύο ὀκταμερῆ ἀστεροειδῆ θέματα δείχνουν ὅτι τὸ ἀξονικὸ στοιχεῖο τοῦ φατνώματος ἦταν ὁ σταυρός. Ὁ ἄξονας τοῦ σταυροῦ δίνει τὸν ἄξονα ὀλοκλήρου τοῦ τέμπλου. Τοῦτο ἀμέσως δίνει ὅτι οἱ ἄβακες τῶν κιονοκράνων τῶν πεσσίσκων ἀπεῖχαν 43 (ἀρχὴ) καὶ 64,5 (τέλος) ἑκατ. ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἀπὸ τὸν ἄξονα. Αὐτὸ μὲ τὴν σειρά του δίνει τὴν ἀκριβῆ ἀπόσταση τῶν ἀξόνων τῶν στηριγμάτων ἀπὸ τὸν ἄξονα τοῦ τέμπλου $\frac{43+64,5}{2} = 53,8$ ἑκατ. Ἐὰν ὑποθέσωμε ὅτι οἱ

πεσσίσκοι ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸ κάτω μέρος τῶν στηριγμάτων αὐτῶν εἶχαν πλάτος 16 περίπου ἑκατ.²⁶, τότε τὸ κενὸ ποὺ ἀπομένει μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῶν πεσσῶν τῆς ἐκκλησίας εἶναι 68,2 ἑκατ. Στὸ κενὸ αὐτὸ ἐναρμονίζονται ἄριστα τὰ δύο μαρμάρινα θωράκια (ἀρ. Θ καὶ Ι) γιὰτὶ ἀφήνουν δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ «ἀέρα» 8 χιλιοστὰ τὸ ἓνα καὶ 20 χιλιοστὰ τὸ ἄλλο²⁷. Εἶναι φανερὸ λοιπὸν ὅτι τὸ ἐπιστύλιο, τὰ θωράκια καὶ τὸ ἄνοιγμα τῶν πεσσῶν βρίσκονται σὲ πλήρη ἀρμονία, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι τὰ μαρμάρινα μέλη κατασκευάσθηκαν γιὰ νὰ τοποθετηθοῦν ἀπ' ἀρχῆς στὴν Κρίνα, στὴν θέση αὐτῆ.

Τὰ δύο κομμάτια Β καὶ Γ, μὲ τὴν ἀπόλυτη ὁμοιότητα τοῦ διακόσμου τῶν φατνωμάτων τους, δείχνουν ὅτι διατάσσονταν συμμετρικὰ ὡς πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ συνόλου. Ἡ ὀλοκλήρωσή τους (δεξιὰ γιὰ τὸ Β καὶ ἀριστερὰ γιὰ τὸ Γ) καὶ ἡ ἐπὶ μέρους συμμετρία τους προκαθορίζουν ὅτι τὰ δύο αὐτὰ τεμάχια δὲν θὰ εἶχαν αὐτοτελὲς μῆκος περισσότερο ἀπὸ 64 ἢ 65 ἑκατ.²⁸. Αὐτό, σὲ συσχετισμὸ μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι τόσο τὸ Β ὅσο καὶ τὸ Γ δὲν ἔχουν τὶς γνωστὲς ἡμίεργες ἐπιφάνειες γιὰ τὴν ἔδρασή τους σὲ ὑποκείμενα κιονόκρανα, κάνει ἀδύνατη τὴν ἐφαρμογὴ τους στὴν πρόθεση καὶ τὸ διακονικὸ καὶ ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι συνανήκουν μὲ τὸ κομμάτι Α. Πράγματι καὶ τὰ δύο ταιριάζουν ἀπόλυτα στὰ κενὰ 61,4 ἑκατ. ποὺ ὑπολογίσθηκαν γιὰ τὰ μεταξὺ τῶν

25. Πρόχειρα παραδείγματα μποροῦν νὰ σημειωθοῦν τῆς Παρηγορήτισσας Ἐρτας (Α. Κ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἐρτης, Ἀθήναι, 1963, εἰκ. 118), τοῦ Ἁγίου Θεοδοσίου στὸ Παναρίτι (E. S t i k a s, Une rare application de trompes dans une église byzantine en Argolide, Atti dell'VIII Congresso di Studi Byzantini II, Palermo 1953, 262, εἰκ. 8), τῆς Παναγίας στὰ Βρέσταινα (N. Δ ρ α ν δ ά κ η ς, Παναγία ἢ Βρεστενίτισσα, Λακωνικαὶ Σπουδαὶ Δ', 1979, 163, εἰκ. 3) κ.ἄ. Σὲ ἀνοίγματα προθέσεως καὶ διακονικοῦ ἢ περίπτωση εἶναι πιὸ συνηθισμένη (Βασιλικὴ Ἀπιδεῶν, βασιλικὴ Σερρών, Παναγία Σκριποῦ, Βλαχέρνα Ἐρτης κ.ἄ.).

26. Ὅπως δίνουν τὰ μέλη ΙΑ καὶ ΙΒ.

27. Ἀναλυτικὰ $\frac{68,2-66,5}{2} = 0,8$ ἑκ. καὶ $\frac{68,2-64,2}{2} = 2$ ἑκ.

28. Δύο φορὲς τὴν ἀπόσταση τοῦ ἄκρου ἀπὸ τὸν ἄξονα τοῦ σταυροῦ $2 \times 32 = 64$ ἑκατ.

κιονίσκων και τῶν πεσσῶν διαστήματα, ἐπαυξημένα κατὰ μερικά ἑκατοστὰ γιὰ τὴν στερέωσή τους στοὺς πεσσούς. Ἡ ὑπαρξὴ μικροδιαφορῶν στὶς διαστάσεις βάθους και ὕψους δὲν ἀποτελεῖ ἀντεπιχείρημα γιὰ τὰ παραπάνω. Οἱ διαφορὲς ὀφείλονται σὲ κακοτεχνία και ἀπαντοῦν και σὲ ἄλλα παραδείγματα τέμπλων²⁹. Οἱ ἐπιγραφὲς ἐπιτρέπουν τὴν τοποθέτηση τοῦ κομματιοῦ Γ ἀριστερά (ἀρχὴ τῆς ἐπιγραφῆς) και τοῦ Β δεξιὰ (τέλος τῆς ἐπιγραφῆς) πρὸς τὸν εἰσερχόμενο.

Προχωρώντας στὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀναπαραστάσεως τοῦ βυζαντινοῦ τέμπλου τῆς Κρίνας, παρατηροῦμε ὅτι τὰ δύο κιονόκρανα διαφέρουν ὡς πρὸς τὸ ὕψος. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια ὁμως τοῦ Ζ δὲν μπορεῖ νὰ προσαρμοσθῆ σ' ἓνα ὀκτάπλευρο κορμὸ κιονίσκου. Ἡ ἐνσωμάτωση τοῦ κιονοκράνου στὸν τοῖχο παρεμποδίζει τὴν παρατήρηση τῆς κάτω ἐπιφανείας του. Μπορεῖ κανεὶς ἔτσι νὰ ὑποθέσει τὴν ὑπαρξὴ ὀκταγωνικοῦ ὑποτραχηλίου, ὅπως ἤδη σημειώθηκε (τὸ ὁποῖο ἔχει ἀπολαξευθῆ ἢ ἔχει σκεπασθῆ μὲ κονίαμα) ἀναλόγου πρὸς αὐτὸ πού ἔχουν τὰ ὁμοίου τύπου κιονόκρανα τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκά³⁰, τοῦ Ἁγίου Λουκά Εὐβοίας³¹, τῆς Κοιμήσεως Μακρινίτσας³² και ἄλλα. Ἄν τὸ ὕψος τοῦ ὑποτραχηλίου ἦταν 2 περίπου ἑκατ., τότε τὰ δύο κιονόκρανα Ζ και Η ἦταν ἰσοῦψῆ.

Ὁ διάλιθος σταυρὸς τοῦ κοσμήτη Δ τόνιζε ἀσφαλῶς κάποιον ἄξονα τοῦ τέμπλου. Τὸ μέγεθός του ἀποκλείει τὴν ἔνταξή του στὴν πρόθεση ἢ τὸ διακονικό. Πιθανότατα τὸ κομμάτι ἀνήκει στὸ μεσαῖο τμήμα και μάλιστα στὰ δεξιὰ μεταξὺ κιονίσκου και πεσσού διάστημα. Ἄν ὁ διάλιθος φυλλοφόρος σταυρὸς τοῦ κοσμήτη συνέπιπτε μὲ τὸν ἄξονα τοῦ κιονίσκου, τότε ἡ ἀλλαγὴ τοῦ θέματος συνέπιπτε περίπου μὲ τὴν ἔδραση τοῦ ἐπιστυλίου στὸν δεξιὰ πεσσό. Τὸ πρᾶγμα προτείνεται μὲ ἐπιφύλαξη.

Τὸ κομμάτι Ε, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀπὸ πλευρᾶς διαστάσεων πλησιάζει πολὺ τὸν κοσμήτη Δ, ἀποκλείεται νὰ βρισκόταν πάνω ἀπὸ τὸ ἐπιστύλιο κι αὐτὸ λόγω τοῦ λοξομήτου τελειώματός του πρὸς τὰ δεξιὰ. Ἴσως νὰ ἦταν κοσμήτης προσκυνηταρίου πάνω σ' ἓνα ἀπὸ τοὺς πεσσούς ἢ θυρώματος. Τέλος ἡ ἔνταξη τοῦ κομματιοῦ ΣΤ' εἶναι τελείως προβληματική.

Ἡ ὁμοιόμορφη ἐπεξεργασία μὲ τὸ βελόνι τῶν ἀκραίων ἀπὸ τὰ λαξεύματα τῶν στυλοβατῶν ΙΑ και ΙΒ, ἀποτελεῖ μιὰ ἔνδειξη ὅτι τὰ παραβήματα εἶχαν

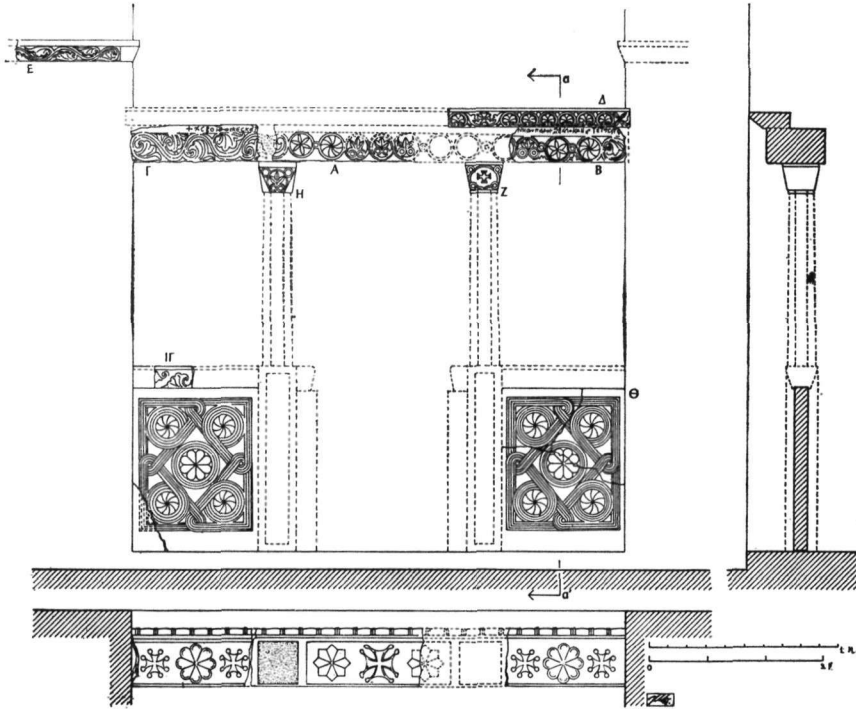
29. Jean Pierre Sordini, Une iconostase byzantine à Xanthos, Actes du Colloque sur la Lycie antique, Paris, 1980, πίν. XXXI, e, XXXIV, e.

30. André Grabar, Sculptures byzantines du Moyen Age, II, Paris, 1976, πίν. XXIV, XXV.

31. Α. Κ. Ὁρλάνδος, Τὸ παρὰ τὸ Ἁλιβέρι μετόχιον τοῦ Ὁσίου Λουκά Φωκίδος, ΑΒΜΕ, Ζ' (1951), 132 - 134, εἰκ. 1, 2.

32. André Grabar, ὀ.π. πίν. XXVII e.

επίσης μαρμαρίνους πεσσίσκους³³ και ἐπιστύλιο. Κανένα όμως μέλος δὲν σώθηκε στὴν Κρίνα πὺδ νὰ ἐνισχύει τὴν ἄποψη. Τὰ ἐνδιάμεσα ἄλλωστε λαξεύματα ὑποδοχῆς πεσσίσκων (ἐπεξεργασμένα μὲ ξοῖδα στὴν περίπτωση

Εἰκ. 1. Χίος. Παναγία Κρίνα. Τὸ μαρμαρίνο τέμπλο σὲ ἀναπαράσταση. Ὅψη, ἄνοψη καὶ τομὴ.

αὐτῇ) δὲν ἔχουν νόημα ἂν κανεῖς δεχθῆ ὅτι οἱ δύο στυλοβάτες διατηροῦν τὴν ἀρχικὴ τους θέση. Ἡ ὑπόθεση ὅτι τὰ δύο αὐτὰ μέλη ἀρχικὰ συνυπῆρχαν καὶ ἀποτελοῦσαν τὸν στυλοβάτη τοῦ μεσαίου τμήματος³⁴ προσκρούει στὸ γεγονός ὅτι δὲν ἔχουν τὸ ἴδιο πλάτος. Δὲν εἴμαστε ἔτσι σὲ θέση νὰ δώσουμε μιὰ ἐρμηνεῖα τῶν ΙΑ καὶ ΙΒ, οὔτε νὰ κάνωμε ὑποθέσεις γιὰ τὴν ἀρχικὴ ἐμφάνιση τῶν ἀνοιγμάτων³⁵ προθέσεως καὶ διακονικοῦ.

33. Ἡ ἰδιομορφία τῶν λαξευμάτων μὲ στοιχεῖο ὑποδοχῆς τοῦ συμφυοῦς μὲ τοὺς πεσσίσκους στηρίγματος παραθύρου, ἀποκλείει τὴν ὁμηγενη δημιουργία τους γιὰ τὴν στήριξη ξυλίνου εἰκονοστασίου.

34. Πιθανότατα ὁ μεσαῖος στυλοβάτης ἀπομακρύνθηκε κατὰ τὶς δραστηρικὲς μετασκευὲς τοῦ κτηρίου στὸν 18ο αἰώνα.

35. Τὰ πλάτη τους εἶναι τόσο περιορισμένα ὥστε φαίνεται πιθανότερο νὰ ὑπῆρχαν ἐδῶ ἀπλὰ ἐπιστύλια, τὰ ὁποῖα στηρίζονταν στοὺς τοίχους.

Οί παραπάνω παρατηρήσεις οδηγούν στο σχέδιο αναπαραστάσεως³⁶ τῆς Εἰκ. 1 στοῦ ὁποῖο τὰ τμήματα πού δὲν σώθηκαν σχεδιάζονται μὲ διακεκομμένη γραμμή. Ὁ ἑναρμονισμὸς τῶν διαστάσεων τῶν μαρμάρινων κομματιῶν μὲ τὸ ἄνοιγμα τοῦ ἱεροῦ βήματος ἀποδεικνύει ὅτι τὸ τέμπλο κατασκευάσθηκε γιὰ τὴν Κρίνα καὶ δὲν βρίσκεται ἐδῶ σὲ δευτέρη χρήση. Ἡ ἐκτεταμένη ἐπαναχρησιμοποίηση μελῶν (spolia) σὲ βυζαντινὲς ἐκκλησίες, ἀκόμα καὶ σὲ πλούσιες³⁷, θὰ μπορούσε νὰ μᾶς κάνει διστακτικούς γιὰ τὴν χρονολογικὴ σύμπτωση τῆς ἀνεγέρσεως τῆς ἐκκλησίας καὶ τῆς κατασκευῆς τοῦ τέμπλου τῆς. Ἀλλὰ στὴν περίπτωσιν τῆς Κρίνας οἱ δισταγμοὶ αὐτοὶ δὲν διακαιολογούνται. Τὸ γεγονός ἄλλωστε ὅτι καὶ τὰ ὑπόλοιπα γλυπτὰ πού εἶναι ἐντεταγμένα λειτουργικὰ στὸ κτήριο³⁸ παρουσιάζουν θεματολογικὴ καὶ τεχνοτροπικὴ ὁμοιομορφία μὲ αὐτὰ πού ἤδη ἐξετάσθηκαν, ἀποτελεῖ μιὰ ἀκόμα ἀπόδειξη γιὰ τὴν κατασκευὴ τους εἰδικὰ γι' αὐτό. Ἔτσι ἡ χρονολογία τοῦ τέμπλου δημιουργεῖ ἓνα ὄριο ante quem γιὰ τὴν ἐκκλησία.

III

Τὰ θέματα τῶν διακοσμητικῶν ἀναγλύφων τοῦ τέμπλου τῆς Κρίνας καὶ ἡ ἐπιγραφὴ οδηγούν στὴν κατὰ προσέγγισιν χρονολόγησίν του.

Ἡ ἐπιγραφὴ διαβάζεται εὐκόλα στὸ ἀριστερὰ τμήμα τῆς (μέλος Γ'):

+ Χ(ριστὸς)ς βοηθὸς καὶ σκεπ[αστής. . .]

Τὸ κείμενον τῆς ἐπιγραφῆς ἀρχίζει μὲ τὸ γνωστὸ χωρίον τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης³⁹ (Ἐξοδος κεφ. ΙΕ', στίχ. 2). Δυστυχῶς ἡ συνέχεια λείπει σὲ ὄλο τὸ μήκος τοῦ κομματιοῦ Α. Τὸ τμήμα πού ἀκολουθεῖ στὸ μέλος Β εἶναι πολὺ δυσανάγνωστο, μερικὲς ὅμως λέξεις διαβάζονται μὲ βεβαιότητα:

36. Ἐνα σκαρίφημα τοῦ τέμπλου τῆς Κρίνας σὲ ἀναπαραστάσιν δημοσιεύθηκε ἤδη: Χ. Μ π ο ὄ ρ α ς, Ὁδηγοὶ τῆς Ἑλλάδος, Χίος, Ἀθήναι, 1974, σ. 32.

37. Ὅπως λ.χ. στὰ καθολικὰ τῶν μονῶν Ὁσίου Λουκά, Κοσμοσωτείας στὴν Θράκην ἢ ἀκόμα καὶ τοῦ Παντοκράτορος στὴν Πρωτεύουσα.

38. Ὅπως τὸ ἰδιόρρυθμον ἐπίθημα κιονίσκου στὸ παράθυρον τοῦ ἱεροῦ καὶ ὁ κιονίσκος τοῦ νότιου παραθύρου τῆς ἐκκλησίας. Ἀπεικονίσεις τους βλ. εἰς Α. C. O r l a n d o s, Monuments Byzantins de Chios, Athènes, 1930, πίν. 36,e καὶ c ἀντιστοίχως.

39. «(Κύριος) βοηθὸς καὶ σκεπαστής ἐγένετό μοι εἰς σωτηρίαν, οὗτος μου θεὸς καὶ δοξάσω αὐτόν, θεὸς τοῦ πατρός μου καὶ ὑψώσω αὐτόν». Τὸ χωρίον αὐτὸ ἀποτελεῖ καὶ τὴν ἀρχὴν τῆς πρώτης ὁδῆς τοῦ μεγάλου κανόνος τοῦ Ἀνδρέου τῆς Κρήτης. Τὸ ξαναβρίσκομε ἔτσι στὸ εἰλητάριον τοῦ Ἁγίου στὴν ὀρθόδοξον εἰκονογραφίαν. Βλ. Διο ν υ σ ί ο υ τ ο ὦ ἐ κ Φ ο υ ρ ν ᾶ, Ἑρμηνεία τῆς Ζωγραφικῆς τέχνης, ἔκδ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, ἐν Πετροῦπόλει, 1909, σ. 167.

νήσου Πάρου Μανου(ή)λ ὁ κ[ ] + ἔτους ,ςφ[. .]

Μένει κάπως άόριστο άν ὁ Μανουήλ ἦταν ἕνας ἠγούμενος καὶ ποιὰ σχέσηη εἶχε μὲ τὴν Πάρο, τὰ δύο ὁμως πρῶτα γράμματα τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἔτῶν ἀπὸ κτίσεως κόσμου εἶναι ,ς καὶ φ. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ χρονολογία μπορεῖ νὰ κυμανθῆ μεταξύ τῶν ἔτῶν 6500 καὶ 6599, δηλαδὴ ἀπὸ 992 ἕως 1091 ἀπὸ Χριστοῦ. Μὲ δεδομένο μάλιστα ὅτι ἡ Κρίνα ἀποτελεῖ ἕνα ἀντίγραφο τοῦ καθολικοῦ τῆς Νέας Μονῆς θὰ μπορούσαμε χωρὶς δισταγμὸ νὰ ἐντοπίσουμε τὴν κατασκευὴ τοῦ τέμπλου καὶ τὴν ἀνέγερση τῆς ἐκκλησίας στὴν τεσσαρακονταπενταετία 1056 - 1091.

Ἡ τεχνοτροπία ἀλλὰ περισσότερο τὰ θέματα τῶν διακοσμητικῶν ἀναγλύφων τοῦ τέμπλου ἔρχονται νὰ ἐπιβεβαιώσουν τὴν παραπάνω χρονολόγηση στὴν 11η ἑκατονταετία. Πρόκειται κυρίως γιὰ μεμονωμένα γεωμετρικὰ ἢ φυτικὰ μοτίβα ἐγγεγραμμένα σὲ κύκλους ἢ ἐντεταγμένα σὲ παρατακτικὲς ἢ γεωμετρικὲς διατάξεις, μὲ ὀπωσδήποτε συντηρητικὸ χαρακτῆρα.

Τὰ θωράκια μὲ τοὺς ταινιωτοὺς ρόμβους καὶ τοὺς συμπληρωματικοὺς κύκλους εἶναι κοινότατα κατὰ τὸν 11ο αἰῶνα τόσο στὴν Πρωτεύουσα ὅσο καὶ στὶς ἐπαρχίες. Ἐπαντοῦν καὶ στὴν Χίο⁴⁰. Τὸ θέμα ἐπιβιώνει ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ, δὲν ἔχει ὁμως διευκρινισθῆ ὡς πότε χρησιμοποιεῖται. Τὸ μικρὸ τεκτονικὸ κιονόκρανο μὲ τοὺς ταινιωτοὺς κύκλους στὶς γωνίες καὶ τὸν μικρὸ σταυρὸ στὴν μέση θὰ τὸ ξαναβροῦμε στοὺς Ἐπίστοι Ἀναργύρους τῆς Καστοριάς⁴¹, στὴν Κοίμηση τῆς Μακρινίτσας⁴² (ἴσως ἀπὸ τὴν κοντινὴ Δημητριάδα) καὶ σὲ πῖο περίτεχνη μορφή στὸν Ὅσιο Λουκά⁴³, τὴν Ἁγία Τριάδα Κριεζώτη⁴⁴ καὶ Ἁγ. Λουκά⁴⁵ στὴν Εὐβοία, σὲ μνημεῖα δηλαδὴ τοῦ 11ου αἰῶνος. Ὁ διάλιθος ἰσοσκελῆς σταυρὸς μὲ τὶς κοίλες πλευρὲς, εἶναι ἕνα συνηθισμένο θέμα τὴν ἴδια ἐποχὴ. Ἐπαντᾷ στὸ πρότυπο τῆς Κρίνας τὴν Νέα Μονὴ τῆς Χίου⁴⁶, στὴν Μικρὰ Ἀσία (Ξάνθο⁴⁷, μουσεῖο Σμύρ-

40. Στὸ Μουσεῖο τῆς Χίου (ἀδημ. καὶ A. C. O r l a n d o s, ὁ.π. πίν. 7 ια') καὶ στὴν Νέα Μονὴ (ἀδημ.).

41. Ἁ. Κ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, εἰς ABME, Δ' (1938), 16, εἰκ. 8. Τοῦ τρίτου τετάρτου τοῦ 11ου αἰῶνα.

42. A. G r a b a r, ὁ.π. πίν. XXVIII e.

43. R. N. S c h u l t z - S. H. B a r n s l e y, The Monastery of St. Luc of Stiris in Phokis, London, 1901, πίν. 22.

44. Ἁ. Κ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, εἰς ABME, Ε' (1939 - 40), 13, εἰκ. 10.

45. Ἁ. Κ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, εἰς ABME, Ζ' (1951), 132 - 134, εἰκ. 1, 2.

46. Ἁδημ.

47. Jean-Pierre S o d i n i, Une iconostase byzantine à Xanthos, Actes du Colloque sur la Lycie Antique, Paris, 1980, 131, πίν. XXXVI,c,d.

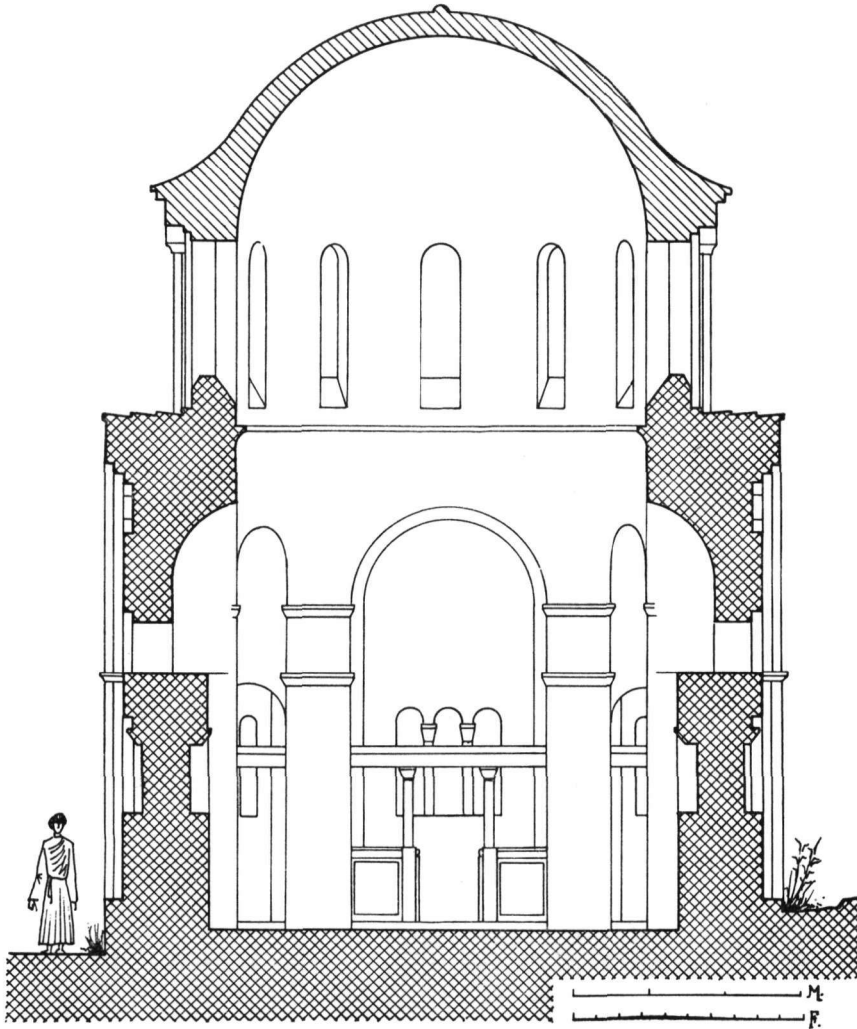
νης⁴⁸ και Ἰκονίου⁴⁹, Μύρα⁵⁰, Δορύλαιο⁵¹, Πέργαμο⁵², Çanakale⁵³) σὲ μνημεῖα νησιῶν τοῦ Αἰγαίου (Ἁγ. Νικόλαος Μεσαριάς Ἄνδρου⁵⁴, Ἐπισκοπὴ Σαντορίνης⁵⁵), ἀλλὰ και τῆς Μακεδονίας και τῆς Ἡπείρου (Ἁγ. Ἀναργυροὶ Καστοριάς⁵⁶, σαρκοφάγος Ἄρτας⁵⁷). Πρόχειρα θὰ μπορούσαν νὰ προστεθοῦν κι ἄλλα πρῶιμα μεσοβυζαντινὰ παραδείγματα⁵⁸.

Οἱ μεγάλοι κοῖλοι ρόδακες τῆς κάτω ἐπιφανείας τῶν ἐπιστυλίων τῆς Κρίνας μὲ τὰ ἀποστρογγυλωμένα ἄκρα τῶν πετάλων τους θυμίζουσι τοὺς ἀντίστοιχους τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκά⁵⁹. Ὡς πρὸς τὴν τεχνοτροπία και τὶς ἀναλογίες ταυτίζονται σχεδὸν μὲ ἐκείνους τῶν κιονοκράνων τῆς Παναγίας τῶν Χαλκῶν στὴν Θεσσαλονίκη⁶⁰ τοῦ ἔτους 1028. Τὰ κοῖλα ὀκταμερῆ ἄστρα στὴν ἴδια θέση δὲν ἔχουσι ὅμοια σὲ γνωστὰ ἔργα⁶¹, ἀλλὰ κι αὐτὰ δὲν μπορούσι νὰ συμπεριληφθοῦσι στὰ ὄψιμα μεσοβυζαντινὰ θέματα.

Τὰ μοτίβα ποὺ ἐγγράφονται σὲ κύκλους ἀλληλοσυνδεόμενους ἢ σὲ σειρὰ εἶναι ἴσως τὰ πιὸ συνηθισμένα σὲ γλυπτὰ τοῦ 11ου αἰῶνος⁶². Οἱ ἐξάκτινοι μὲ ὀξύληκτα τὰ φύλλα ρόδακες, εἶναι θέμα κοινότατο, γιατί εὐκόλα χαράσσονται μὲ τὸν διαβήτη. Ἀπαντοῦσι στὸ τέμπλο τῆς Ξάνθου⁶³, στοὺς Ἁγίους Ἀναργύρους Καστοριάς⁶⁴, στὴν Ρόδο⁶⁵, στὴν Τεγέα⁶⁶, σὲ γλυπτὰ τῆς Εἰκο-

48. Ἀ. Κ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, εἰς ABME, Γ' (1937), 149, εἰκ. 22, 150, εἰκ. 24.
 49. J. P. S o d i n i, ὄ.π. πίν. XXXVIII.
 50. O t t o F e l d, Ist. Forsch. 30 (1974), 373 - 375, πίν. 120, g, 121, e.
 51. M. A. M. A. τ. V, 1936, σ. 77, πίν. 42.
 52. A. I. K o n z e, Altertümer von Pergamon 12, Berlin, 1913, σ. 316, ἄρ. 40.
 53. Dumbarton Oaks Phot. Collection L. 72, 91 (C. M.)
 54. Ἀ. Κ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, εἰς ABME, Η' (1955 - 56), 62, εἰκ. 43.
 55. Ἀ. Κ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, εἰς ABME, Ζ' (1951), 193, εἰκ. 8.
 56. Ἀ. Κ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, εἰς ABME, Δ' (1938), 23 εἰκ. 16.
 57. Ἀ. Κ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, εἰς ABME, Β' (1936), 165, εἰκ. 10.
 58. Μητροπόλεως τοῦ Μπάρι, Εὐαγγελισμοῦ Μ. Χελανδαρίου, Παναγίας Κασσωπήτρας Ἄρτης, Μονῆς τοῦ Λιβὸς Κωνσταντινουπόλεως, Ἁγίου Μάρκου Βενετίας κ.ἄ.
 59. R. N. S c h u l t z - S. H. B a r n s l e y, ὄ.π. πίν. 23.
 60. Δ. Ε. Εὐ α γ γ ε λ ἰ δ η ς, Ἡ Παναγία τῶν Χαλκῶν, Θεσσαλονίκη, 1954, πίν. 3α και Α. G r a b a r, ὄ.π. πίν. 30 d.
 61. Ἀνάλογα θέματα βλ. σὲ ἐπιστύλια τέμπλου ἀπὸ τὴν Κῶ. Α. G r a b a r, ὄ.π. πίν. XII c.
 62. Ἐνα ἀκόμα παράδειγμα, ἀπὸ τὴν Χίο, ἀκριβῶς χρονολογημένο στὰ 1054, βλ. Α. Σ τ ε φ ἄ ν ο υ, Βυζαντινὰ γλυπτὰ ἀπὸ τὸ Κάστρον, Χιακὴ Ἐπιθεώρησις 23 (1970), 107 - 108.
 63. J. P. S o d i n i, ὄ.π. πίν. XXXa, c, e.
 64. Ἀ. Κ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, εἰς ABME, Δ' (1938), 28, εἰκ. 16.
 65. Ἀ. Κ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, εἰς ABME, ΣΤ' (1948), 220, εἰκ. σ. 221, εἰκ. 167.
 66. Ἀ. Κ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, εἰς ABME, ΙΒ' (1973), 112, εἰκ. 78.

σιφοινίσσης⁶⁷, τῆς Μακρινίτσας⁶⁸ καὶ πολλὰ ἄλλα. Οἱ πυροστρόβιλοι εἶναι θέμα κοινὸ στὴν τέχνη τῶν λαῶν τῆς Μεσογείου, ἀπὸ τὸν 6ο ἕως τὸν 11ο

Εἰκ. 2. Χίος. Παναγία Κρίνα. Ἐγκάρσια τομὴ τοῦ ναοῦ σὲ ἀναπαράσταση.

67. Μαρία Καμπούρη, Νέα στοιχεία ἀπὸ τὴν μεσοβυζαντινὴ φάση τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης, Ε.Ε.Π.Σ.Α.Π.Θ. τ. Ε' (1971-2), Παράρτημα πίν. 16-18.

68. G. Miles, Byzantium and the Arabs: Relations in Crete and the Aegean Area, D.O.P. 18 (1964), εἰκ. 51 (σὲ θωράκιο, μαζί με ἄλλα πρώιμα διακοσμητικὰ θέματα).

αιώνα⁶⁹. Πρόχειρα μπορούν να σημειωθούν πρώιμα παραδείγματά τους στην Ἄρτα⁷⁰, τὸ μουσεῖο Σμύρνης⁷¹, τοὺς Ἁγίους Ἀναργόρους Καστοριάς⁷², τὴν μητρόπολη Σερρών⁷³, τὴν Παναγία τῶν Χαλκῶν⁷⁴, τὴν Εἰκοσιφοίνισσα⁷⁵ καὶ ἄλλα⁷⁶. Τὰ τρίφυλλα ἀνθέμια μὲ τὰ σχηματοποιημένα κυκλικά στοιχεῖα στὴν βάση τους, τὰ ξαναβρίσκουμε στὴν ἴδια τὴν Κρίνα⁷⁷, ἀλλὰ καὶ στὴν Ἄτταλη Εὐβοίας⁷⁸, τὸν Ὅσιο Μελέτιο⁷⁹, τὴν μητρόπολη Σερρών⁸⁰, τὴν Ἐφεσο⁸¹ καὶ τὸ μουσεῖο τῆς Προύσσας⁸².

Οἱ φυλλοφόροι ἐλισσόμενοι βλαστοὶ ἀπαντοῦν συχνὰ στὴν βυζαντινὴ διακοσμητικὴ γλυπτικὴ κατὰ τὸν 11ο καὶ τὸν 12ο αἰώνα. Μὲ πεπλατυσμένα τὰ φύλλα καὶ κάπως χαλαρὸ τὸ σχέδιο ἀποκοτῶν τεχνοτροπικὴ ὁμοιότητα πρὸς τοὺς βλαστοὺς τῆς Κρίνας μερικὰ πρώιμα παραδείγματα, ὅπως ἐνὸς θαρακίου τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου⁸³.

Στὸν 11ο αἰώνα θὰ μπορούσε κανεὶς, τέλος, νὰ χρονολογήσει τὸ μαρμάρينو ὀμφάλιο μὲ τὸ θέμα τῶν πέντε ἄρτων, ποὺ διακοσμεῖ τὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ (Πίν. 34δ). Ἄν καὶ ὑπάρχει διαφορὰ ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴ, τὸ ὀμφάλιο θὰ μπορούσε νὰ παραλληλισθῆ ἀπὸ πλευρᾶς ἀναλογιῶν μὲ ἐκεῖνα τῆς Νέας Μονῆς, τοῦ Monte Cassino, τῆς Εἰκοσιφοίνισσης, τῆς Περιβλέπτου Πολιτικῶν Εὐβοίας καὶ ἄλλα.

IV

Ἡ χρονολόγηση τοῦ τέμπλου στὸ διάστημα 1055 ἕως 1091, σὲ συσχετισμὸ μὲ τὴν βεβαιότητα ὅτι κατασκευάσθηκε εἰδικὰ γιὰ τὴν ἐκκλησία, μᾶς φέρνουν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀνέγερση τῆς Παναγίας τῆς Κρίνας πρέπει νὰ τοποθετηθῆ στὸ ἴδιο χρονικὸ διάστημα.

69. Carl Sheppard, Byzantine Carved Marble Slabs, Art Bulletin LI (1969), 70.

70. Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, εἰς ABME, Β' (1936), 165, εἰκ. 10, 11.

71. Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, εἰς ABME, Β' (1936), 149, εἰκ. 22.

72. Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, εἰς ABME, Δ' (1938), 20, εἰκ. 12, σ. 21, εἰκ. 13, σ. 23, εἰκ. 16.

73. Μ. Καμπούρη, ὁ.π. πίν. 18, β.

74. Δ. Εὐαγγελίδης, ὁ.π. σ. 37, εἰκ. 3 καὶ σ. 38, εἰκ. 4.

75. Μ. Καμπούρη, ὁ.π. πίν. 16γ.

76. Μουσεῖο Χίου (A. Orlandos, ὁ.π. πίν. 7ι, ιε), Kurşunlu (D.O.P. 37, 1973, εἰκ. 128), Μακρινίτσας (G. Miles, ὁ.π.), κ.ά. Γιὰ τοὺς πυροστροβίλους βλ. καὶ Γ. Σωτηρίου, εἰς Α.Δ. 1916, παραρτ. σ. 29, σημ. 3.

77. A. Orlandos, ὁ.π. πίν. 36.

78. Ἄδημ.

79. Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, εἰς ABME, Ε' (1939 - 40), 99, εἰκ. 46.

80. Μ. Καμπούρη, ὁ.π. πίν. 18 β.

81. J. P. Sordini, ὁ.π. πίν. XXXVIII a.

82. A. Grabar, ὁ.π. σ. 42, 43, πίν. X, c.

83. A. Grabar, ὁ.π. σ. 67, πίν. XXXV, c.

Τὸ γεγονός ὅτι ἡ Κρίνα ἀπὸ πλευρᾶς τύπου εἶναι ἓνα τοπικὸ ἀντίγραφο ἑνὸς μοναδικοῦ μνημείου, ἐνῶ ἀπὸ πλευρᾶς ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν διαφοροποιεῖται ἀπὸ τοὺς ναοὺς τῆς λεγομένης «Ἑλλαδικῆς Σχολῆς» (ὅπου τὰ πράγματα ἔχουν ὅπωςδὴποτε διευκρινισθῆ⁸⁴) κάνει ἐξαιρετικὰ δύσκολη τὴν χρονολόγησή της. Ἔτσι ἐρμηνεύεται ἡ σύγχυση ποὺ ἔχει ὡς τώρα ἐπικρατήσῃ μετὰ τὴν λίγο πολὺ αὐθαίρετη τοποθέτηση τοῦ μνημείου στὸν 12ο αἰῶνα⁸⁵ στὰ χρόνια τῶν Λασκαριδῶν βασιλέων⁸⁶ ἢ κι ἀκόμα ἀργότερα⁸⁷.

Ἡ σειρά τῶν γνωστῶν ἐπιγραφῶν ποὺ θὰ ἐπιτρέψει τὴν μελέτη τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων ἢ καὶ τῶν τοιχογραφήσεων τοῦ ναοῦ τῆς Κρίνας, εἶναι γιὰ τὴν ὥρα ἡ ἑξῆς:

α) Τοῦ τέμπλου μεταξὺ 1056 καὶ 1091 ποὺ καθορίζει καὶ τὴν ἀνέγερση τῆς ἐκκλησίας στὸν 11ο αἰῶνα.

β) Ἡ ἀκόμα ἀδημοσίευτη γραπτὴ ἐπιγραφή ποὺ βρέθηκε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1980 κατὰ τὸ διάστημα ἐργασιῶν τῆς Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων συντηρήσεως τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ἐσωνάρθηκος.

γ) Τοῦ ἔτους 1287, γραπτὴ καὶ πάλι στὸν νάρθηκα ἐπιγραφή, ποὺ εἶχε ἐπισημανθῆ στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα⁸⁸.

δ) Τῆς τοιχογραφήσεως τοῦ 1734 ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Χωματζᾶ, στὸ ὑπέρθυρο τοῦ κυρίως ναοῦ⁸⁹.

ε) Τοῦ ἐξωνάρθηκος, ἀκόμα ἀδημοσίευτη. Βρίσκεται χαραγμένη σὲ ἐπίμηκες μάρμαρο, πιθανότατα ὀρθοστάτη θυρώματος σὲ δευτέρη χρήση, στὴν ποδιά ἀνοίγματος τοῦ κωδωνοστασίου(;) στὸ ἀνώτατο σημεῖο τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ἐξωνάρθηκος (Πίν. 34ε). Μεταγράφεται:

*Ἰ διὰ κόπου καὶ ἐξόδου κυροῦ Ἰωα.
κεῖμ μονα(χοῦ) Ἰ κ(αὶ) ἡγουμένου ιδ ι 1ZMZ'*

Τὸ 1ZMZ' δὲν διαβάζεται παρὰ μόνον ἂν δεχθοῦμε ὅτι τὸ Ζ' τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἑκατοντάδων χρησιμοποιοῦντο ἐδῶ ἀπὸ παραδρομὴ ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ Ψ' δεδομένου ὅτι καὶ τὰ δύο ἔδιναν τὸ ψηφίο 7 στὴν ἐπικρατοῦσα τότε στὴν Χίο ἀραβικὴ γραφὴ τῶν ἀριθμῶν. Μόνον ἔτσι ἐρμηνεύεται καὶ ἡ χρῆση

84. A. H. S. M e g a w, *The Chronology of some middle Byzantine Churches in Greece*, B.S.A. XXXII (1931 - 32), 90 - 130, πίν. 27 - 31.

85. E. S t i k a s, *L'église byzantine de Christianou*, Paris, 1951, σ. 39, X. Μ π ο ῦ ρ α ς Ὁδοιοὶ τῆς Ἑλλάδος, Χίος, Ἀθῆναι, 1974, σ. 34, Ν. Ν ι κ ο ν ᾶ ν ο ς, Ἡ ἐκκλησία τῆς Μεταμόρφωσης τοῦ Σωτῆρος στὸ Χορτιάτη, Κέρνος, Θεσσαλονίκη, 1972, σ. 110.

86. H a n s B u c h w a l d, *Lascard Architecture*, J.Ö.B. 28 (1979), 274 - 276.

87. Γ. Σ ω τ η ρ ῖ ο υ, εἰς Α.Δ. 2 (1917), παραρτ. σ. 33, σημ. 1.

88. Γ. Σ ω τ η ρ ῖ ο υ, ὁ.π.

89. Γ. Ι. Ζ ο λ ῶ τ α ς, *Χιακῶν καὶ Ἐρυθραϊκῶν ἐπιγραφῶν συναγωγή*, Ἀθῆνᾶ Κ' (1908), 319, ἀρ. 48. Βλ. σχετικὰ καὶ X. Μ π ο ῦ ρ α ς, Α.Δ. 21, Α (1967), 28 καὶ πίν. 19 β.

τοῦ ψηφίου 1 ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ Α. Ἡ πιὸ πιθανὴ ἀνάγνωσις φαίνεται λοιπὸν νὰ εἶναι 1747.

Ἡ ἐπιγραφὴ αὐτὴ στὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνος εἶναι ἐνδιαφέρουσα γιατί α) χρονολογεῖ τὴν ἀνέγερσις τοῦ μεταγενεστέρου ἐξωνάρθηκος, β) πιστοποιεῖ ὅτι μέχρι τότε ἡ Κρίνα ἦταν ἀκόμα ἓνα ζωντανὸ μοναστήρι καὶ γ) δίνει ἓνα ὄριο ante quem γιὰ τὴν ἐνσωμάτωσις στὸν ἐξωνάρθηκα τῶν κομματιῶν τοῦ μαρμαρίνου τέμπλου καὶ συνακόλουθα γιὰ τὴν καταστροφὴ του.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Θ. ΜΠΟΥΡΑΣ

S U M M A R Y

THE MARBLE SCREEN OF PANAGHIA KRINA IN CHIOS AND ITS DATE

(PL. 31 - 34)

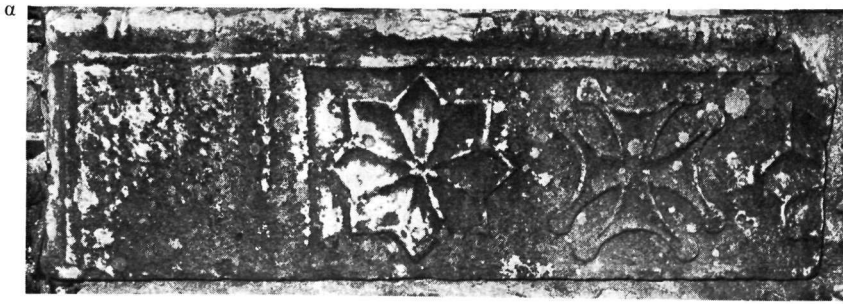
The church of Panaghia Krina is a particularly handsome monument, retaining remarkable frescoes of different periods. In spite of this fact, Krina has not, so far, become the object of a monograph. The dating of the monument is also in dispute, because of the limited possibility for typological and architectural comparisons. Thus the scholars who refer to it employ dates varying from the 12th to the late 13th century.

Fragments of a marble screen have been employed in second use in different parts of the church, mostly in the later outer narthex; these present obvious technical and stylistic similarities, so that they can be attributed to the same ensemble. Moreover, the dimensions of these fragments provide the information necessary for the reconstruction of the marble screen, which appears to fit perfectly the bema opening of the Krina church. We may thus assume that the fragments under consideration pertain to the original marble screen of Panaghia Krina. It is interesting to note that the surviving parts of the epistyle retain traces of a poorly engraved inscription; this end with a date, the two first letters of it being ζ and Φ . This suggests that the date of the screen could range between 6500 and 6599 years from the creation of the world, i. e. roughly between 992 and 1091 A.D. Considering the fact that the Krina church reproduces the architectural plan of the Nea Mone also in Chios, we may conclude that the construction of the screen and hence the erection of the church took place between 1056 and 1091 AD.

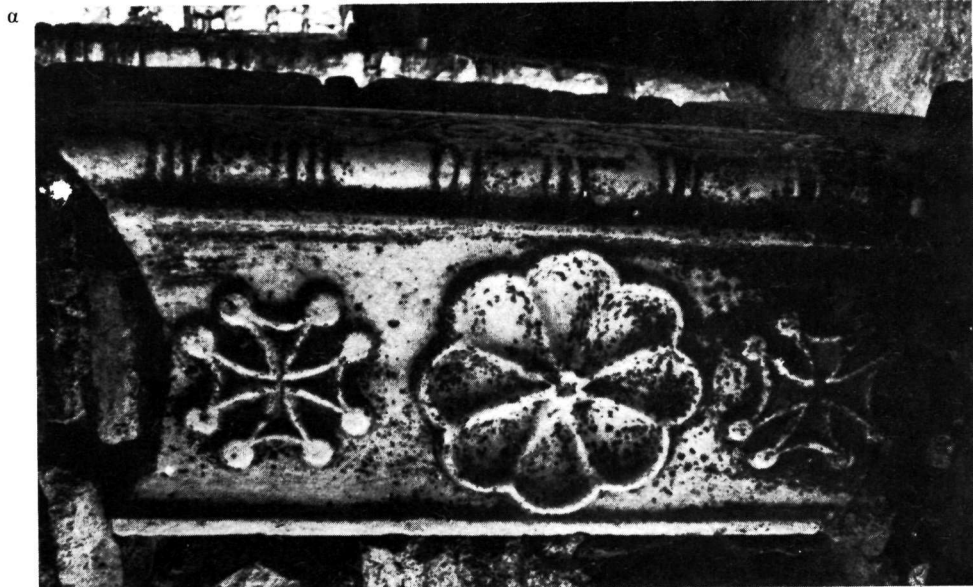
The style and the ornamental vocabulary employed for the decoration of the screen (rosettes, sunwheels, Greek crosses and the familiar diamond – inscribed-in-a-square) confirm the above mentioned date.

It should be pointed out that besides the inscription of the screen, four others have been located in the church of Krina. These, contribute towards a reconstruction of the monument's building history.

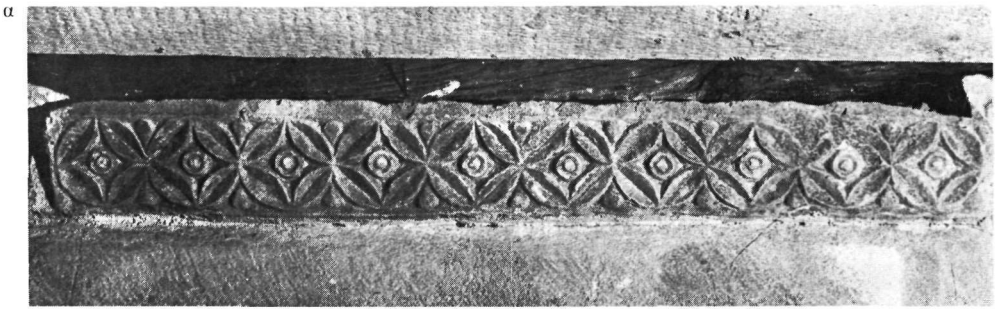
CHARALAMBOS BOURAS

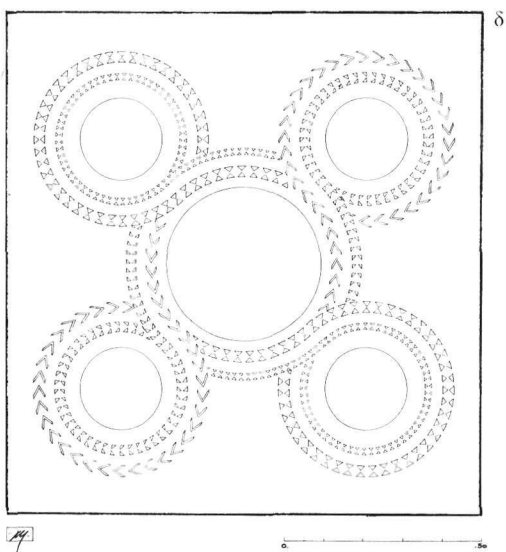
Παναγία Κρίνα Χίου. α. Τεμάχιο του ἐπιστυλίου Α. "Ανοψη. β. Τεμάχιο του ἐπιστυλίου Α. "Όψη. γ. Τεμάχιο του ἐπιστυλίου Β. "Ανοψη. δ. Τεμάχιο του ἐπιστυλίου Β. "Όψη.

Παναγία Κρίνα Χίου. α. Τεμάχιο του έπιστυλίου Γ. "Ανοψη. β. Τεμάχιο του έπιστυλίου Γ. "Όψη. γ. Κοσμήτης του έπιστυλίου Δ. "Όψη. δ. Λοξότμητη έπίστεψη Ε. "Όψη.

Παναγία Κρίνα Χίου. α. Κοσμήτης του επιστυλίου (:) ΣΤ'. Όψη. β. Κιονόκρανο κιονίσκου Ζ. Όψη. γ. Κιονόκρανο κιονίσκου Η. Όψη. δ. Θωράκιο Θ. Κύρια όψη. ε. Θωράκιο Ι. Κύρια όψη.

Παναγία Κρίνα Χίου. α. Στυλοβάτης του διακονικού ΙΑ. β. Στυλοβάτης του διακονικού ΙΒ. γ. Θραύσμα επιστέψεως θωρακίου, ΙΓ. δ. Σχέδιο του μαρμαρίνου ομφαλίου στο δάπεδο του ναού. ε. Ἡ μαρμάρινη ἐπιγραφή στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ ἐξωνάρθηκος.